

Tradicionalizam protiv tradicije. Žudnja za renesansom

Esad Duraković

Sažetak

Kulture tokom svoga razvoja, u velikom broju slučajeva, dopijevaju u fazu kada najveće vrijednosti dostignute u tim kulturama postaju limitirajući faktor. Određeni autoriteti u društvu postavljaju dostignute vrijednosti u tradiciji kao uzorne, u smislu da su nenadmašne, neprevladive, a takvim stavom začinje se tradicionalizam kao posvećenost tradicije i kao osujećenje progresivnosti. Tradicionalizam je bitno konzervirajući i statičan pa se time određuje kao vrlo važan faktor opće stagnacije društva. Tradicija je uvijek i u svojim najboljim ostvarenjima dio individualnog i kolektivnog identiteta pa je kao takvu treba uvažavati, ali ne kao *non plus ultra* već kao podsticaj za dalji razvoj i napredak. Tradiciju treba razumijevati kao niz dostignutih vrijednosti koje su inspirativne za nove kreativnosti – kao što su bili kreatori već ostvarenih vrijednosti. Na taj način, tradicija postaje dinamična i ona nas određuje kao bitno kreativna bića i napredna društva. U tom kontekstu, tradiciju je poželjno interpretirati i rekontekstualizirati. U većini muslimanskih društava, najblistaviji i planetarno važni domašaji orijentalno-islamske kulture prerastaju u tradicionalizam koji generira u tim društvima konzervativnost i osujećuje njihov progres. Nužan je stoga drukčiji pristup tradiciji: uz njeno uvažavanje, bitno je njeno kreativno interpretiranje i rekontekstualizacija kako bi postala podsticaj za nova iskoračenja, za stalno *plus ultra*. Muslimanskom svijetu prijeko je potrebna renesansa, a ona nastaje fermentiranjem vlastitih tradicijskih vrijednosti i relativnom otvorenošću prema drugim naprednim, zdravim kulturama.

Ključne riječi: tradicija, tradicionalizam, progresivnost, interpretacija, muslimanske zemlje.

Da li nas određuje naša prošlost?

Ako je odgovor potvrđan, onda se postavlja pitanje u kojoj mjeri nas određuje. U svakom slučaju, postoji naročit odnos između naše prošlosti, nas *danas i ovdje* i naše budućnosti. Ta višesmjerna relacija je, zapravo, vrlo složena i važno je sagledati neke njene aspekte koji su značajni za nas. Makar to izgledalo i paradoksalno, s obzirom na “završenost prošlosti”, činjenica je da ona nikada nije sasvim, u svakom pogledu, završena jer ona živi u našem vremenu budući da je vrednujemo, osmatramo, i time je uvodimo u komunikaciju s nama, tako da ima utjecaj na naš vrijednosni sistem, što znači da je naša prošlost – upravo *bivajući našom* – dinamička kategorija. U krajnjim konsekvencijama, prošlost nije apsolutno objektivizirana, već je intersubjektivna – u smislu da je većina subjekata postigla saglasnost o prošlosti kao svojevrsnom, ostvarenom nizu zbivanja.

Ovome mom stavu neko bi mogao prigovoriti tvrdnjom o objektivaciji prošlosti u smislu da je prošlost naprosto satkana od niza činjenica na koje više ne možemo utjecati, budući da su se već dogodile. Međutim, makar i bile “gotove činjenice”, one za nas kao društvo (ali i za individuum) dobivaju značaj tek u našem odnosu prema njima. Uostalom, iako ih interpretiramo u njihovom vremenu, svaka interpretacija je, načelno, osujećenje potpune objektivacije. Interpretirajući *činjenice prošlosti*, mi ih neizbježno interpretiramo iz vlastite složene pozicije, što znači da svoj složeni kontekst u određenoj mjeri projiciramo na prošlost i istovremeno je kontekstualiziramo u svojoj stvarnosti, u svome vremenu. Drugim riječima, naša prošlost ne postoji sasvim *mimo i izvan nas* – kao slijed završenih događaja, zamrznutih u zauvijek okončanom vremenu. Ta prošlost imala je (i ima) utjecaja na našu stvarnost, a time i na našu budućnost; mi je stalno revitaliziramo i dinamiziramo svojim interpretacijama, razumijevanjem i vrednovanjem, čineći je izuzetno dinamičnom. Stoga je pogrešno uvjerenje da je prošlost zauvijek okončana: ona je dio našeg individualnog, društvenog, čovječanskog identiteta, i uvijek je neka vrsta vrijednosti, a *vrijednost se realizira samo u relacijama*, što

znači da je uvijek dinamična, što dalje znači – konsekvantno – da ne postoji kao konačna tzv. objektivizirana prošlost, ravnodušna prema našoj dragocjenoj intersubjektivnosti.

U ovoj fazi razmatranja, konsekvantno proizlazi da je pojam *prošlost*, u značenju realiziranog sistema vrijednosti, potrebno prevesti u pojam *tradicija*. Naime, *tradicija* nije kao pojam *prošlost* “osuđena” na neutralnost koja je, kao takva, irelevantna za nas, koja je statična, pa smo zbog toga uglavnom indiferentni prema njoj. Nasuprot tome, *tradicija* je uvijek poredak vrijednosti koje – opet kao takve – *realiziraju se u relaciji*, kao što sam rekao. Otuda proizlazi dinamičnost *tradicije* i ona je također neizostavan dio našeg identiteta. Zapravo je ona vitalni dio više vrsta naših identiteta na nivou individualnog i kolektivnog.¹ Poenta je u tome što smo mi u značajnoj mjeri “određeni” *tradicijom*, budući da kao pojedinci i društvo stasavamo na njenim vrijednostima, a to znači da ona ima određenu važnost, čak određen utjecaj, i na budućnost. Pozitivitet i intenzitet toga odnosa prošlosti, prevladane u vitalizmu *tradicije*, i naše stasajuće sadašnjosti zavisi od kvaliteta našeg odnosa prema *tradiciji*. Iskustva različitih kultura pokazuju da taj odnos može biti dvojak.

Ukoliko društvo, ili pojedini njegovi segmenti, “prejako” vrednuju *tradiciju*, oni rizikuju da postanu njeni “taoci”: potpuna glorifikacija *tradicije*, *tradicionalnih vrijednosti*, izlaže opasnosti društvo da te vrijednosti budu situirane kao *limitirajući faktor*. Tako *tradicija* postaje ograničavajući faktor *non plus ultra*: progresivne, avangardne mogućnosti društva i njegovih pojedinaca važnih u domenu kulture značajno se sužavaju; društvo se tako zatvara i stvaraju se idealni uvjeti za mitomaniju – za poniranje u “mitske slojeve” vlastite prošlosti. Istovremeno, to je pouzdan put u onu vrstu poimanja *tradicije* i određenja prema njoj a koje se naziva *tradicionalizmom*. Pojednostavljeno rečeno: *tradicionalizam* je kobna bolest *tradicije*. *Tradicionalizam* osujećuje dinamičnost *tradicije*, njene vrijednosti čini okoštanim i anahronim; on ih bitno i štetno dekontekstualizira. Dobar primjer za to predstavlja, nažalost, značajan dio muslimanskoga svijeta (posebno arapskog) koji

¹ O odnosu *tradicije* (u značenju povijesti kulture) prema savremenosti vidjeti: Jurij M. Lotman, *Semiosfera...*, prev. Veselka Santini, Svetovi, Novi Sad, 2004. U ovom smislu, naročito je inspirativan u ovoj studiji njen treći dio, pod naslovom “Pamćenje kulture. Historija i semiotika”.

je blistave domete svoje tradicije ostvarene prije više vjekova odredio kao nenadmašne i kao konačne vrijednosti. Time su “udareni temelji” stagnaciji i dekadenciji. Neoprezan, pogrešan odnos prema tradiciji koja se posvećuje neminovno vodi ka njenoj “sakralizaciji”, posvećivanju, a takav stav na nivou društva ili cijele kulture je stav neinventivnosti, sterilnosti koja se dramatično manifestira u općoj nekreativnosti, u društvenoj jalovosti. Muslimanskom svijetu nužno je prevladavanje tradicionalizma koje je moguće postići samo kompetentnom i vrijednosno angažiranom *reinterpretacijom* vlastite tradicije i rekontekstualizacijom njenih vrijednosti.² Tome svijetu prijeko je potrebno izbjavljenje iz okoštalog i neproduktivnog tradicionalizma – izbjavljenje kao renesansa, a renesansa se uvijek zbiva “fermentiranjem” vlastitih kulturalnih i tradicijskih vrijednosti, što može biti samo podstaknuto spolja – nekim drugim kulturalnim subjektima i prilikama. Tako se stvara priraštaj vrijednosti. Tradicionalisti – ti nerazumni sakralizatori prošlosti – previđaju da je upravo ona tradicija, ili onaj njen dio koji oni sakraliziraju, koji određuju kao konačan i neupitan limit, nastajala kao vrijednost u sretno doba otvorenosti i dinamizma. To je njihov paradoks. No, tradicionalisti se – svojim odnosom prema vrijednostima tradicije kao da su na “mrtvoj straži” – određuju kao neprikosnoveni autoriteti, što je njima izuzetno važno, a ne zanima ih, ili nisu svjesni, da vlastito društvo i kulturu uvode svojim stavom u kolaps.

U vezi s tradicijom i tradicionalizmom, situacija se dodatno, čak dramatično komplicira kada se u sve to umiješa religija kao “budni čuvar” tradicionalnih ili tradicijskih vrijednosti, a upravo to se događa u najvećem broju slučajeva. Presvlačenjem tradicije religijskim vrijednostima, ova se u većoj ili manjoj mjeri sakralizira, posvećuje se, a time se osujećuje njena dinamičnost i kontekstualizacija. Religija ima utvrđen i okoštali sistem vrijednosti koji nastoji da se proširi na optimalno velik dio tradicije. Ta vrsta “sakralizacije” postaje moćan generator stagnacije, pa i dekadencije. Stvoreni su tako optimalni uslovi za autoritet tradicionalista, jednako kao što su stvoreni uslovi – sljedstveno tome – za proglašavanje blasfemijom, otpadništvom i sl. onih faktora/pojedinaca koji problematiziraju autoritet čuvara tradicionalizma. Retrogradnost

² Među posljednjim značajnim studijama na ovu temu jeste djelo: Mustafa Akyol, *Ponovno otvaranje muslimanskih umova. Povratak razumu, slobodi i toleranciji*, prev. Mirnes Kovač, Buybook, Sarajevo, 2021.

i paradoks su zastrašujući: moćni autoriteti postali su oni koji fiksiraju tradiciju kao *status quo*, kao *non plus ultra*, umjesto da istinski autoriteti budu oni subjekti koji – uvažavajući dostignute vrijednosti tradicije – preporučuju njenu rekontekstualizaciju i njenu stalnu nadgradnju. Ovi drugi su avangarda koja je – u pravilu, *kao takva* – izvrgnuta mnoštvu rizika i diskvalifikacija. Ali – to je njihova sudbina koje su oni svjesni i prihvaćaju je upravo kao svoj usud. Dakle, autoritativni tradicionalist je, zapravo, pasivizirani *objekt* tradicije, njenih dostignutih vrijednosti, a ovaj drugi je njen *subjekt* koji je održava u dinamičnosti i čini je zdravom osnovom za stalni avangardni napredak ka budućnosti.

Naš odnos prema tradiciji treba da bude dinamičan a ne treba zauzimati stav prema njoj kao prema konačnom i statičnom sistemu vrijednosti. Ljudska svijest, znanja i iskustva mijenjaju se tokom vremena pa iz te pozicije ni odnos prema tradiciji nije zauvijek isti. Kao što sam već kazao, “činjenice” ostvarene u prošlosti nužno i prirodno su podložne našoj interpretaciji, što znači da ulaze u naš sistem vrijednosti koji je srazmjerno nestabilan, fluktuirajući. U njoj mogu biti i pozitivni i negativni domašaji, ali se i jedna i druga vrsta uzimaju kao podsticaj i pouka.³

U kontekstu ovoga izlaganja, pod tradicijom podrazumijevam sumu najvećih vrijednosti koje je dosegnula, odnosno koje je procesualno dosegla, neka kultura ili neko društvo. Ta suma je *interpretativna*, i to je novi kvalitet tradicije u kome se ispoljava njena naročita dinamičnost. Tradicija nije samo bitan aspekt našeg identiteta nego je ona važna inspiracija i motivacija. Uzmemo li je na taj način – a to jeste najbolji, najproduktivniji način razumijevanja tradicije – ona postaje dragocjen generator avangardnosti u našem vremenu (kao i u potonjim vremenima, naravno). Naime, optimalan pozitivitet tradicije ispoljava se u njenoj inspirativnosti na taj način što težimo, odnosno trebali bismo težiti, da budemo avangardni u svome vremenu onako kako bijahu preci koji su kreirali vrijednosti tradicijskog ponosa. Tako dospijevamo do pojma *uzor*. Naime, tradicija se situira u svojoj uzornosti, uz važnu napomenu da i taj pojam, ili odnos, može biti ambigvitetan. Tradicionalisti je (naročito u sprezi s klerikalnim posvećenjem tradicije) tradicija *uzor* u značenju *non plus ultra*: nije moguće ni dalje ni više... Dotle je ona

³ Uporedi: Tariq Ramadan, *Moje uvjerenje*, prev. Elmina Mušinović, CNS, Sarajevo, 2011.; Tariq Ramadan, *Radikalna reforma*, prev. Azra Mulović, CNS, Sarajevo, 2011.

avangardi *uzor* u tom smislu da avangardne subjekte inspirira, čak ih obavezuje kao uzor da stalno i odvažno iskoračuju onako kako su to činili kreatori dostignutih vrijednosti u tradiciji. U toj fazi, u takvome razumijevanju, i tradicija i naša stvarnost u odnosu prema njoj postaju izuzetno dinamične, progresivne. Vjerujem ta je *otvorenost* prava riječ za ovaj proces kome je imanentna perspektivnost. Naime, mudri ljudi, otvoreni umovi, znaju da su kulture (u određenoj fazi i one postaju tradicija) u povijesti dosezale – po pravilu – najveće domete onda kada su se radoznalo otvarale drugim kulturama/tradicijama. Nazvao bih to čudesnim “kalemljenjem kultura” koje donosi neslućene priraštaje. I obrnuto: svaka kultura koja je bila isključiva prema drugima, odbojna i zatvorena, koja je u nekoj povijesnoj fazi postala okrenuta u samu sebe, opredijelila se time, zapravo, za kolabiranje, za skončavanje u tradicionalizmu kao opakoj bolesti tradicije.

Premda ovom prilikom ne mogu ulaziti u podrobnosti, barem ću ukratko ilustrirati ovu zakonitost najznamenitijim primjerima veličanstvenih interkulturalnih prožimanja.

Ono što nazivamo arapsko-islamskom ili orijentalno-islamskom kulturom u njenim najblistavijim periodima i domašajima, nastalo je u kreativnim kontaktima s antičkim kulturama, a prvenstveno i iznad svega s antičkom perzijskom i grčkom kulturom. Bagdad kao svjetska metropola onoga vremena u svakom pogledu jeste veličanstven “kulturalni amalgam”, blistava svjetska metropola u kojoj su se talile najuspješnije antičke kulture a što je islam inicirao. Načelo otvorenosti kulture upravo ovdje se pokazalo izuzetno djelotvornim. Iako su muslimani savršeni monoteisti, u smislu da je najveći i neoprostiv grijeh bilo kakav oblik politeizma, nije im smetalo da intenzivno komuniciraju s antičkom grčkom i perzijskom kulturom a one su bile naglašeno mnogobožačke. Apsolutno su nezamislivi u bilo kakvoj sintezi monoteizam islama i Olimpa nastanjenog mnoštvom antropomorfnih bogova. Dakle, muslimanima nije smetalo da prihvate najviše domete antičke grčke filozofije i niza tzv. prirodnih nauka a da pri tome njihov monoteizam ostane neokrznut, nenatrunjen antičkim grčkim i perzijskim politeizmom. U tome prisnom zagrljaju, “začeta” je daleka budućnost koja se ispoljila kao renesansa a ona je kolijevka modernog Zapada. Izuzetno važno je napomenuti u ovom slučaju da je muslimansko prihvaćanje vrijednosti antičkih kultura bilo optimalno kreativno: u tome kontaktu nastajale su nove dragocjene vrijednosti.

Kulturalna radoznalost i kreativnost obasjale su povijest neslućenim vrijednostima.⁴

Ovo plemenito iskustvo interkulturalnog prožimanja ponovit će se – premda ne na isti način – u jednom drugom, sudbinski važnom razdoblju koje nazivamo *evropskom renesansom*. U tome razdoblju je orijentalno-islamska kultura – koja bijaše u svome zenitu, u fazi zrelosti i prije nego što će je zahvatiti tradicionalizam kao “bolest dekadencije” – prenosila najveće vrijednosti antičkih kultura onome dijelu svijeta koji danas nazivamo Zapadom, odnosno Evropom, i time su postavljeni temelji renesansi na kojoj je stasala moderna Evropa.

Kada govorim o ovim epohalnim prožimanjima kultura, važno je imati u vidu da to nije bilo nekakvo “mehaničko” preuzimanje/prenosanje, nego su usvojene vrijednosti (nauke, filozofija i dr.) “fermentirale” u kulturi-primaocu do neslućenih razmjera – toliko da su postajale zamamne za susjedne, bolje reći za rubne kulture čija radoznalost je vremenom postajala “neizdrživa”. To je onaj jedinstveni i dragocjeni “mehanizam dinamičnosti” kojeg nema bez otvorenosti kulture. Istovremeno, mislim da su velike vrijednosti bilo koje kulture – po sebi i u sebi – samosvjesne i snažne do one mjere kada teže, neodložno, da se “prelijevaju” i da budu prihvaćene u drugim sredinama. To je jedna od najpouzdanijih *ovjera* njihove vrijednosti. Semiotičkim jezikom kazano, ukoliko te vrijednosti nekim izvanjskim silama ostaju izolirane u epicentru, one se vremenom istroše, sagorijevaju. Svaka dekadencija – u osnovi – nastaje iznutra, samozatvaranjem. Šireći se iz epicentra, uspješna kultura čini naročito dinamičnim vlastita krajišta, rubove, tako da se zapravo na rubovima zbivaju najvažnije “stvari”. Tu su najzujljiviji dodiri, i tu je Eros najdinamičniji.

Poentirajući ovaj dio izlaganja, mogu reći, dakle, da je za tradiciju sudbinski važno da ostane otvorenom te da njene elite i avangarda ne dopuste da skonča u tradicionalizmu kojim se hrane taština i autoritet konzervativnih i konzervirajućih njegovih čuvara. Mudrost i uspjeh su u tome da se nađe odgovarajuća mjera kojom se tradicija čuva kao bitan aspekt identiteta, ali da se ona shvaća i kao inspiracija za *plus*

⁴ Izostanak utjecaja antičke grčke književnosti, Aristotelove *Poetike* i dr., na arapsku književnost čudesan je i zahtijeva posebno obrazlaganje. O tome sam opširno pisao u svojoj studiji *Orijentologija. Univerzum sakralnoga teksta*, posebno u odjeljku “Izostanak utjecaja Aristotelove *Poetike*”.

ultra. Dragocjena je reinterpetacija, kontekstualizacija, procesualnost, nasuprot statičnosti i okoštalosti.

Muslimanski svijet danas, u ogromnoj većini, ne uspijeva prevladati tradicionalizam i zato je u stagnaciji.

Određeni broj intelektualaca u arapskom svijetu bio je svjestan ovoga problema te su pisali knjige i novinske članke o tradicionalizmu kao generatoru krize, odnosno stagnacije, prvenstveno u arapskom, ali i u muslimanskom svijetu općenito. Istaknuto mjesto među njima zauzimaju, primjera radi, Egipćani Taha Husein (umro 1973),⁵ Abbas M. al-Akkad (umro 1964),⁶ Tawfiq al-Hakim (umro 1987)⁷ i dr. Čitajući njihove, u osnovi pozitivne, tekstove mogao bih zaključiti – uz dužni respekt tim znamenitim ljudima – da možda ipak nisu do kraja pravilno dijagnosticirali problem, odnosno, možda ipak nisu sugerirali pravu terapiju. Moderni Zapad u svome posvemašnjem napretku njima je uzor i cilj, ideal. Međutim, nužno je imati u vidu da tako velika kultura kao što je arapska, ili orijentalno-islamska, ne može tek tako prihvatiti kulturu Zapada jer bi se morala “odreći” suštastvenog dijela sebe same, a to nije moguće, čak je apsurdno. Renesansa koja je toliko potrebna arapskom i/ili muslimanskom svijetu može doći, kao što sam već naglasio, fermentiranjem vlastite tradicije, njenom valjanom re/interpretacijom – upravo onako kako se to zbivalo u već spomenutim znamenitim razdobljima povijesti. Kultura Zapada, njegov opći i impresivan napredak, može i treba biti podsticaj, inspiracija, a mogu se, naravno, i “preuzimati” određene vrijednosti, ali tako da se uvode u “korito” vlastite kulture u kojoj se one neizostavno na izvjestan način i u određenoj mjeri preoblikuju.⁸

⁵ āhā usayn je vodio javne rasprave i pisao tekstove o tradicionalizmu kao kočnici za napredak muslimanskog svijeta i potom su ti njegovi radovi objavljeni u djelu: *Adī al-'arbi ā'*, I-III, Dār al-Ma'ārif al-Qāhira, s. a.

⁶ Jedna od filozofskih i kulturoloških dominantni cjelokupnog opusa ovog autora jesu tradicija i tradicionalizam u širokom značenju. Vidjeti: 'Abbās Ma mūd al-'Aqqād, *Al-Maǧmū'a al-kāmila*, 1–7, Bayrūt, 1974.

⁷ O odnosu tradicije i tradicionalizma, s akcentom na književnosti, značajno je djelo: Tawfiq al- akīm, *Fann al-adab*, Maktaba al-ādāb, s. l., s. a.

⁸ U nepreglednom mnoštvu radova u kulturi Zapada, naročitu vrijednost ima rad T. S. Eliota, pod naslovom *Tradicija i individualni talent*. Iako je obimom nevelik, ovaj rad je izuzetno značajan.

Najveća odgovornost za stagnaciju je na ulemi koja je, dominantno, budni stražar nad vrijednostima tradicije, pretvarajući ih u sterilni tradicionalizam. Postoje i drugi odgovorni faktori koje ću navesti u nastavku izlaganja, ali je ulema najodgovornija budući da u tim društvima predstavlja najveći autoritet. Pod pojmom/institucijom *ulema* podrazumijevam prvenstveno vjerske autoritete; ne mogu reći *sveštenstvo* jer ono u islamu, u Tekstu islama, ne postoji, premda se u realnosti toga svijeta formiralo, i to je jedna od značajnih devijacija muslimanskih društava. Iz toga proizlazi, u konsekvencijama, čitav niz nevolja, ili negativnih pojava. Umjesto da sakralizira tradiciju i autoritete u njoj, ulema bi morala – ne poričući važnost tradicije – reinterpretirati je, rekontekstualizirati Tekst, i tako se nametnuti kao *autoritet avangardnosti* a ne kao *autoritet stacionarnog tradicionalizma*. U Tekstu islama (pod Tekstom ne mislim samo na Kur'an već na cijelu tu zenitnu kulturu) avangardnost je prioritetna, istaknuta je na mnoštvu mjesta.⁹ Štaviše, sam pojam, odnosno institucija *idžtihad* znači, semantički i institucijski, *biti avangardan u odnosu na samoga sebe*. Mnoštvo ljudi, možda i većina, nisu svjesni toga značenja pojma *idžtihad* i njegova značaja, a to je iznevjereno u kulturama o kojima je ovdje riječ. Avangardnost je inače izuzetan kvalitet, a *avangardnost u odnosu na samoga sebe* (*idžtihad*) je kvalitet najvišega reda, jer – ja mogu biti avangardan u odnosu na drugog/druge, ali je naročit podvig da budem avangardan i u odnosu na samoga sebe. Generalno, ulema nema tu vrijednost.¹⁰ Naprotiv, kao što sam već kazao – ulema je zauzela takvu poziciju prema tradiciji da djeluje kao konzervirajući faktor, otporna na pozitivne promjene. Čak su uveli pežorativan i diskreditirajući termin *bid a* za inoviranje, za inovativne kreacije u poimanju tradicije.¹¹ U skladu sa izlaganjem o nužnosti reinterpretacije tradicije, korisno je imati u vidu (u ovome kontekstu) da je svaka interpretacija određeno *razumijevanje* a reinterpretacija je, konsekventno, *razumijevanje* koje je

⁹ Između ostaloga, istaknuta je i u ovome ajetu *I u Poslaniku Allahovom imate uzor prekrasni*. (Kur'an, 33:21)

¹⁰ Čak i naziv *ālim* (plural *ulamā'*) morfološki i semantički nije imenica već je participativni koji teži ka poimeničavanju, ali ostaje participativni: *onaj koji spoznaje, saznanje*. Dakle, poenta je na procesualnosti, na stalnome svojstvu, neprestanom saznavanju, učenju, a to jeste izuzetno svojstvo i obavezujuća je pozicija u društvu onoga ko je u njemu situiran kao *alim*.

¹¹ *Bid a* se koristi kao izrazito negativizirajući pojam čiji je ekvivalent: (prokazana) *novotarija*.

angažirano u odnosu na prethodnu interpretaciju. Kontekstualiziranje je imanentno tome procesu. Naravno, ne postoji “recept” za razumijevanje tradicije ili kulture kao Teksta, budući da je razumijevanje nužno *vremenito*, kontekstualizirajuće. Dakle, ni najbolja ulema ne može i ne treba da daje svoj “recept” kao definitivan, neopoziv sud, jer takav ne može opstati kao konačan budući da je tradicija dinamička kategorija koja se realizira u hodu vremena, ali je od izuzetne važnosti da podstiče reinterpretacije.¹²

Odgovornost za valjanost svoga vremena snose i naučnici općenito, kao i intelektualci, pored autoritativne (teološke) uleme. Političari također. Međutim, taj nepouzdan soj koji nazivamo političarima posebno je teško uvesti u valjano razumijevanje tradicije i u stabilan sistem vrijednosti, budući da oni, u pravilu, svemu pretpostavljaju partikularne i periodične partijske interese, ali autoritativna ulema, naučnici općenito i intelektualci – ako bi bili istinski i većinski angažirani na najboljoj tradiciji *parezije* – mogli bi utjecati i na taj društveni soj budući da je on naročito sklon da kapitalizira, da se dodvorava autoritetima.

Pored akcije navedenih društvenih faktora, potrebno je radikalno intervenirati u sistemu obrazovanja, budući da je inače obrazovni sistem nezamjenljiva baza za društveni razvoj: kvalitetan sistem obrazovanja je garancija za prosperitetno društvo, jednako kao što je nevaljano obrazovanje, na nivou sistema, pouzdana “investicija” u devijacije društva, u njegovu stagnaciju, pa i retrogradnost.

U mnogim muslimanskim zemljama obrazovanje počiva, dominantno, na memoriranju umjesto na razumijevanju i interpretaciji. Razlika je fundamentalna, s ogromnim posljedicama. Metoda memoriranja građe, kao temeljna metoda u sistemu obrazovanja, predstavlja naročit izraz odnošenja prema tradiciji, između ostalog, premda se ovdje ne radi samo o onim aspektima obrazovanja koji zahvaćaju tradiciju u značenju povijesti. U sistemu zapadnjačkog obrazovanja dominantna je metoda tumačenja, razumijevanja, interpretiranja. Memoriranje kao odliku obrazovnog sistema nameću čuvari tradicije koji koriste autoritet tradicionalizma čija suština je – nužno je ponoviti to ovdje – u uvjerenju da su najviši dometi kulture već ostvareni u njenom određenom periodu i da je potrebno pamtiti je kao uzor u značenju neprevladivosti,

¹² Razumije se, dogmatska pitanja pripadaju drugoj sferi i ovdje ne mislim na njih: vjernici ne mogu preispitivati, recimo, imanske i islamske šarte.

nenadmašnosti. Respekt tradicije je potreban i pozitivan je – kao što sam već naglasio – ali je pogrešno situirati je posebno u svijesti mladih ljudi, kao limit, odnosno kao limitirajući uzor. Također podsjećam u ovome kontekstu na dvojako razumijevanje pojma *uzor*. Uzor se može razumijevati kao interpretacija, kao podsticaj na nova iskoračenja u kreativnosti. Naravno, suvišno je obrazlagati kako je ovo razumijevanje neuporedivo produktivnije od memoriranja.¹³ Memoriranje je pasiviziranje ako se ostaje samo na tome a ne posvećuje se pažnja razumijevanju i interpretaciji, te vrednovanju utemeljenom na razumijevanju i interpretaciji koje ne mora biti podudarno s tradicionalističkom metodom i sistemom vrednovanja. Također valja kazati da sistem koji počiva, dominantno, na metodi tumačenja i razumijevanja obrazuje mlade ljude, od najranijih dana, da razmišljaju kritički a to znači i stvaralački; naučava ih da uvažavaju tradiciju, ali da ne budu njeni taoci već avangarda poput autoriteta o kojima uče, informiraju se.

Da ne bih bio krivo shvaćen – kao osoba koja odriče svaku vrijednost memoriranju tradicije – eksplicirat ću ovdje, još jednom, da imam punu svijest o važnosti tradicije kao i o memoriranju koje ne protjerujem iz sistema obrazovanja već naglašavam pitanje prioriteta i balansiranja: treba pridavati veći značaj tumačenju i interpretaciji, kreativnosti, nego memoriranju. Štaviše, memoriranje treba uvesti u funkciju ovoga prvoga. U tome je poenta. Često u tom smislu koristim sljedeću figuru: *Veoma mi je drag “žuti čitab”, ali još više volim miris tek odštampane knjige.*

U nastavku ću navesti karakterističan “bosanski” primjer odnosa prema važnosti razumijevanja, a vjerujem da on nije karakterističan samo za Bosnu. Naime, u tzv. mektepskoj nastavi, imami/muallimi u većini slučajeva – koliko mi je poznato – s djecom “ulaze u sufaru”, uče arapsko pismo, prije nego što su naučili većinu onoga što treba naučiti o namazu, postu itd., a arapsko pismo uče zato da bi mogli čitati Kur’an i da, što je moguće prije, “učine hatmu”, odnosno da pročitaju cijeli Kur’an u arapskom pismu.

Ponovo moram načiniti distinkciju, odnosno preduprediti mogući prigovor da sam protiv uvođenja djece u arapsko pismo i “učenja hatme” u mektebskoj nastavi. Postoji više razloga za čitanje Kur’ana na ili u arapskom jeziku. Jedan od njih je činjenica da nijedan prijevod njegova

¹³ U arapskom jeziku i sama riječ *tradicionalizam* izražava se semantemom *taqlidiyya*, što znači *imitiranje, oponašanje*.

izvornika nije bez gubitaka (znam to i kao prevodilac Kur'ana), da je njegov izvornik kohezivni faktor Ummeta itd. Međutim, ovdje je riječ o prioritetima. Mlade ljude, pogotovu djecu, treba najprije uvoditi u *razumijevanje* vjere i njenoga Teksta, a tek potom uvoditi ih u "učenje hatme". Važno je napomenuti u ovome kontekstu da djeca u mektebu ne uče *arapski jezik* već samo pismo, tako da njihovo "učenje hatme" je uglavnom mehanički čin, čitanje teksta koji ne razumiju. Vjernik mora znati napamet određen broj sura da bi mogao klanjati (namaz se može obavljati samo na jeziku Kur'ana!), a onda treba uvoditi učenike u razumijevanje svega toga, pa tek potom "ulaziti u sufaru". U svakom slučaju, važno je uložiti najveće napore da se vjera u njenom širokom značenju razumijeva i prihvaća što je moguće više svjesno, s razumijevanjem, te da se osujećuje "mehanicizam vjerovanja". Ukoliko preovladava automatizam u učenju/čitanju Teksta, u obredoslovlju općenito, onda proizlazi da se to radi kao da je taj čin potreban Bogu a ne vjerniku. Sam pojam vjere/vjerovanja je permanentno stanje kultivirane i intenzivirane vjernikove svijesti o ovisnosti i zahvalnosti Bogu u Njegovoj apsolutnoj neovisnosti i neizrecivosti. Ako su vjerniku poznata takva stanja, takva iskustva, prirodno je da mu može u toku namaza ili razumijevajućeg čitanja Kur'ana srce zadrhtati. Mehaničnost ili automatizam nespojiv je s vjerovanjem kao uzbuđenim stanjem duha i svijesti.

Navedeni pristup obrazovanju i tzv. vjerskoj obuci – kakve ovdje preporučujem – naučavaju ljude od najranijeg djetinjstva da sve aspekte svoje stvarnosti (društvenu stvarnost, stvarnost vjere itd.) prihvaćaju s razumijevanjem kome su uvijek imanentna dva izuzetna kvaliteta, ili dvije izuzetne akcije: mogućnost kritičkog odnosa i, sljedstveno tome, mogućnost vrednovanja. Za taj radikalni a prijeko potrebni zahvat u sistemu obrazovanja, kao bezuvjetnoj bazi napredovanja, odgovorna je, dakle, ulema, intelektualci i nepouzdana soj koji nazivano političarima. Fokusirati se treba na razumijevanje tradicije na način koji sam do sada elaborirao i osujećivati, demontirati tradicionalizam koji je, nažalost, dominantna u muslimanskim zemljama a koji u biti i neizbježno vodi ka sklerotizaciji otpornoj na dragocjenu avangardnost; o renesansi da ne govorimo: tradicionalisti su smrtna prijetnja renesansi i progresu.

U vezi s razumijevanjem tradicije u Bosni i Hercegovini zapažam negativnu pojavu koja se može uzeti kao indikator situiranja tradicije u nas. Naime, neke institucije u BiH i neki njihovi pozicionirani pojedinci organiziraju obilježavanje godišnjica smrti ili rođenja određenih osoba

u bošnjačkoj tradiciji. Načelno, te akcije mogu se smatrati pozitivnim: podsjećanje na istaknute ličnosti u nacionalnoj povijesti je u funkciji afirmacije nacionalnog identiteta i digniteta. Međutim, u ovom slučaju je zanimljiva svojevrsna vrijednosna inverzija koja pozitivni potencijal takve akcije premeće u negativni. Naime, katkad se javno obilježavaju i godišnjice *osoba koje nemaju opus*. Istina je da su te osobe odigrale manje ili više značajnu ulogu u svome vremenu u oblasti obrazovanja, te da ovim izlaganjem ne potcjenjujem njihovu obrazovanost i ulogu koju su imali u društvu svoga vremena. Međutim, evidentna je i neopravdana frapantna nesrazmjera između njihove učenosti, obrazovanja i autorske neproduktivnosti. Jedva da su iza sebe ostavili po jednu knjigu, ili nijednu. Ugled kod svojih savremenika stjecali su uglavnom verbalizacijom, a ne pisanim djelima. Verbalizacija ima ograničenu vrijednost jer traje u vrlo ograničenom vremenu; veoma je nepostojana. Dotle pisano djelo opstaje neuporedivo duže; ono je potencijalno čak transpovijesno ukoliko ima naročitu vrijednost. Uz sve ovo, valja imati u vidu da su ti ljudi živjeli u vremenu kada su opća pismenost i učenost bile relativno oskudne u njihovom etničkom korpusu, te da je postojala naglašena potreba za pisanim radom za koji oni jesu imali kompetencije, ali se nisu usklađivali s njima. Odsustvo Kročeovog “jedinstva intuicije i ekspresije”, učenosti i produktivnosti, posebna je tema koja zahtijeva i posebnu analizu. Povremeno čujemo kako se “amnestiraju” time što su bili – kako se govori – učeni ljudi koji su “šiljili olovke” (podučavali učenike), ali mi se to ne čini ni uvjerljivim ni opravdanim: predavači (usmeno) nisu oslobođeni *obaveze da pišu*. Istovremeno, na drugoj strani, ne obilježavaju se godišnjice autora koji su bili veoma produktivni, koji su mnogo pisali a također su “šiljili olovke”. Indikativna je ta vrsta diferencijacije na štetu vrlo produktivnih bošnjačkih učenjaka. Valja to markirati kao znakovit problem.

Ovi slavljenci bez opusa se u usmenoj predaji glorificiraju. Pri tome se stalno nešto dodaje njihovoj vrijednosti – zbog “kolektivne potrebe” da se formiraju nacionalni “junaci kulture”. No, budući da ne postoji njihov pisani opus, takva kriteriologija je nepouzdana, što znači da je i taj “sud vrijednosti” problematičan. Uslovno rečeno, osobe iz skorašnje prošlosti prerastaju u usmenoj predaji u neku vrstu mitova, makar to bila i prejaka riječ. Valjano vrednovanje tradicije time se dovodi u pitanje. Visoko vrednovanje osoba bez opusa a zanemarivanje onih koji su bili vrlo produktivni zapravo je značajan doprinos poremećaju

u sistemu vrijednosti. Verbalizirajuća učenost ima neku vrijednost u svome vremenu, ali je zapisano znanje, naravno, neuporedivo važnije, budući da je trajnije; ono je otvorenije za revalorizaciju i reinterpretaciju što predstavlja posebnu vrijednost. Najzad, zapisano znanje, ili pisani opus, implicite sugerira važnost pismenosti u njenom najširem značenju. Ono je čvrsto uporište, “čvrsto tlo” tradicije s kojeg uvijek možemo, i imamo obavezu, iskoračiti u drukčiju i bolju budućnost, umjesto da tradicionalistički neproduktivno tapkamo u minulim stoljećima.

Da, “žuti ćitab”, požutio u tradiciji, ima svoju draž i vrijednost, ali je miris tek odštampane dobre knjige – *opojan*. Taj miris prenosi nam stvaralačko uzbuđenje i marljivost njenog autora u fazi sazdanja toga novog svijeta.

Zaključak

Tradicija je u svakoj kulturi neizmjereno važna kao suštastveni dio identiteta i kao osnova za napredak. Negiranje ili odricanje od vlastite tradicije, zapuštanje njene važnosti za društvo je izraz neosvijestjenosti, društvene nezrelosti i gubljenje identiteta. Međutim, prenaglašena privrženost tradiciji u smislu njenog “posvećenja” djeluje kontraproduktivno: to je onaj stadij u razvoju nekog društva kada (zdrava) tradicija prerasta u tradicionalizam koji djeluje bitno konzervirajuće i anahrono.

Ovakvo postavljanje prema tradiciji karakterizira veći dio muslimanskog svijeta, ili muslimanskih društava koja su izuzetno naprednu tradiciju u svojoj povijesti, u najvećim postignućima tradicije, postavili kao limit, kao nešto što je nemoguće prevazići. To je osnova za konzervativizam. Pravilno razumijevane tradicije jeste ono u kome se najznačajniji povijesni domašaji ne uzimaju kao limit već kao inspiracija za ostvarenje još većih domašaja u vlastitom vremenu. Drugim riječima, tradicionalizam je *non plus ultra*, a pravilan odnos prema tradiciji jeste onaj odnos koji je razumijeva kao *plus ultra* u vlastitom vremenu; kao nužnost da društvo bude avangardno u vlastitoj suvremenosti upravo onako kako je bilo u najboljim periodima svoje prošlosti.

U skladu s tim, muslimanskom svijetu je danas prijeko potrebna reinterpretacija vlastite tradicije – ne kao limitirajućeg već kao stimilirajućeg i inspirativnog faktora. Nadalje i konsekvantno prethodnome, muslimanskom svijetu tek predstoji renesansa, pri čemu valja imati u vidu da renesansa u pravilu nije mehaničko usvajanje “tuđih” vrijednosti

već renesansa proizlazi iz “fermentiranja” vlastite tradicije, a dodiri s drugim kulturama ili tradicijama mogu biti samo podsticajni.

Conclusion

Tradition is immensely important in every culture as an essential part of identity and as a basis for progress. Denying or renouncing one's own tradition, neglecting its importance for society is an expression of ignorance, social immaturity and loss of identity. However, an exaggerated attachment to tradition in the sense of its “sanctification” seems counterproductive: this is the stage in the development of a society when a (healthy) tradition grows into a traditionalism that has an essentially conservative and anachronistic effect.

This attitude towards tradition characterizes most of the Muslim world, or Muslim societies that have set an extremely advanced tradition in their history, in the greatest achievements of tradition, as something that is impossible to overcome. This is the basis for conservatism. A properly understood tradition is one in which the most significant historical achievements are not taken as a limit, but as an inspiration for achieving even greater achievements in one's own time. In other words, traditionalism is *non plus ultra*, and the right attitude towards tradition is the one that understands it as *plus ultra* in its own time; as a necessity for a society to be avant-garde in its own contemporaneity exactly as it was in the best periods of its past.

Accordingly, the Muslim world today is in dire need of a reinterpretation of its own tradition – not as a limiting but as a stimulating and inspiring factor. Furthermore, and consequently to what was previously stated, Muslim world is yet to undergo a renaissance. Thereby it should be borne in mind that the Renaissance, as a rule, is not a mechanical adoption of the values of “others”. It arises from the “fermentation” of one's own tradition, and contacts with other cultures or traditions can only be stimulating.

Traditionalism vs Tradition. Longing for the Renaissance

Summary

Cultures during their development, in a large number of cases, reach a stage when the highest values achieved in these cultures become a limiting factor. Certain authorities in society set the achieved values in tradition as exemplary, in the sense that they are unsurpassed, insurmountable, and such an attitude gives rise to traditionalism as a commitment to tradition and as a thwarting of progressiveness. Traditionalism is essentially conservative and static, and is thus determined as a very important factor in the general stagnation of society. Tradition, even in its best achievements, is always a part of individual and collective identity, and as such it should be respected, but not as *a non plus ultra*, but as an incentive for further development and progress. Tradition should be understood as a series of achieved values that are inspiring for new creativity – just as they were the creators of already realized values. In this way, tradition becomes dynamic and defines us as essentially creative beings and advanced societies. In this context, it is desirable to interpret and recontextualize tradition. In most Muslim societies, the most brilliant and globally important achievements of Oriental-Islamic culture grow into traditionalism that generates conservatism in these societies and thwarts their progress. Therefore, a different approach to tradition is necessary: in addition to it being recognized, it is important to creatively interpret and recontextualize it in order to become an incentive for new steps, for permanent *plus ultra*. The Muslim world is in dire need of a renaissance, and it is created by fermenting its own traditional values and being relatively open to other advanced, healthy cultures.

Keywords: tradition, traditionalism, progressivism, interpretation, Muslim countries.

Izvori i literatura

- Kur'an časni.
- Al-'Aqqād, 'Abbās Ma mūd, *Al-Maǧmū'a al-kāmila*, 1–7, Bayrūt, 1974.
- Akyol, Mustafa, *Ponovno otvaranje muslimanskih umova. Povratak razumu, slobodi i toleranciji*, prev. Mirnes Kovač, Buybook, Sarajevo, 2021.

- Duraković, Esad, *Kriza muslimanskoga svijeta kao kriza subjekta*, Tugra, Sarajevo, 2016.
- Eliot, T. S., “Tradicija i individualni talent”, u: *Izabrani tekstovi*, Prosveta, Beograd, 1963.
- Al- akīm, Tawfiq, *Fann al-adab*, Maktaba al-ādāb, s. l., s. a.
- Hossain, Sayyed Nasr, *Tradicionalni islam u modernom svijetu*, prev. Zulejha Ridanović, El-Kalem, Sarajevo, 1994.
- usayn, āhā, *adī al-'arbi ā'*, I-III, Dār al-Ma ārif al-Qāhira, s. a.
- Lotman, Jurij M., *Semiosfera...*, prtev, Veselka Santini, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Ramadan, Tariq, *Moje uvjerenje*, prev. Elmina Mušinović, CNS, Sarajevo, 2011.
- Ramadan, Tariq, *Radikalna reforma*, prev. Azra Mulović, CNS, Sarajevo, 2011.